

ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М., 1979.

9. Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // *Вспомогательные исторические дисциплины*. – Ленинград, 1989. – Т. XX.

10. Його ж. Социальная история России периода империи (XVIII- начала XX в.): В 2 т. – СПб., 2000. – Т. 1.

11. Носевич В. Л. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // *www.kleio.asu.ru*

12. Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 4. – С. 122-148.

13. Сакало О. С. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // *Наукові записки*. – К., 2009. – Т. 19 (у 2-х кн.). – Кн. 1. – С. 379-386.

14. Його ж. Структура козацької сім'ї другої половини XVIII ст.: на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць*. – Харків., 2006. – Вип. 9. – С. 82-91.

15. Його ж. Типологія домогосподарств селян Лівобережжя в другій половині XVIII ст.: на прикладі села Нехристівки Курїнської сотні Лубенського полку // *Український селянин*. – 2008. – Вип. 11. – С. 211-213.

16. Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Хрестовоздвиженської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // *Краєзнавство*. – 2010. – № 3. – С. 48-55.

17. Його ж. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // *Київська старовина*. – 2008. – № 3. – С. 3-21.

18. Старченко Н.П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // *Київська старовина*. – 2000. – № 6, 2001. – № 1-4.

Казимиров Д.В. Семья казаков с. Бабы Менской сотни Черниговского полка на основании материалов исповедных книг 1746 г.

В статье согласно данных исповедных росписей изучается структура домохозяйств казаков с. Бабы. Одновременно устанавливается их средняя населенность и поколенный состав. Делается вывод о преобладании сложных и многолюдных семейных образований в казацком населении Гетманщины XVIII в.

Ключевые слова: *исповедная роспись, домохозяйство, структура семьи, нуклеарная семья, расширенная семья, мультифокальная семья.*

Kazimirov D.V. Cossack's family's of the Chernihiv regiment Mena company Baba village according to confession registers of 1746

In the article the Baba cossack household's structure is analyzed on the basis of confession register's data. During the exploring of households the average inhabitant's number of the yard, family's generations is determined. It's drawn a conclusion about predominance of the multiple and populous families in Hetmanschina cossack population.

Key words: *confession register, household, family structure, nuclear family, extended family, multiple family.*

29.03.2011 р.

УДК 94(477):624.05 «17»

Ю.А. Шишкіна

БУДІВНИЦТВО ГЛУХОВА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті досліджується будівництво урядових, житлових і господарчих будинків Глухова доби Гетьманщини.

Ключові слова: *будівництво, урядові установи, опис, партикулярні дома, покої.*

Архітектура (грец. – будівництво) – це одночасно наука і мистецтво проектування будівель, а також власне система будівель та споруд, які формують просторове середовище для життя і діяльності людей відповідно до законів краси. У різні часи питання будівництва викликало неабиякий інтерес у дослідників, адже забудова міст, поселень свідчить про розвиток матеріальної культури того чи іншого народу. Вивченню містобудівної спадщини України загалом і Глухова зокрема присвятили свої дослідження С. Таранушенко [1], М. Шумицький [2], М. Цапенко [3], В. Вечерський [4]. У статті автор ставить за мету розглянути будівництво урядових, житлових і господарчих будинків останньої гетьманської столиці у XVIII ст.

За період українського національного піднесення Глухів значно розширився і прикрасився новими культовими і громадськими спорудами. У кінці XVII – на початку XVIII ст. центральну частину і площу міста прикрашали кам'яні Миколаївська і Михайлівська церкви, дерев'яна церква Варвари і дерев'яний Троїцький собор, споруди Дівочого монастиря з кам'яним собором Успіння Пресвятої Богородиці і трапезною безбанною Воскресенською церквою, а також ратуша і садиби козацької старшини.

Будівництво, особливо муроване, вимагало вмілих майстрів, складної організації роботи, дозволів та великих коштів, що надавали багаті, впливові особи. Прикладом є універсал гетьмана Івана Скоропадського 1718 року, яким він «знаменує устроить в городе Глухов больницу ради тамошних престарелых и немощных, и также для оных поблизу церковь тёплую...и передать им во владение присёлка Нова Гребля» [5, арк. 1]. Відповідно до указу Анни Іоанівни від 1734 року «...на строение в Глухове соборной каменной церкви повеливаем ... выдать тысяча рублей...» [6, арк. 198]. У порівнянні з іншими містами того часу Глухів мав вигляд надзвичайно розвинутого і багатого.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається «Дело о всех состоящих в Малой России казенных домах, розпочате 1781 р. червня 8 дня» (далі «Дело»). Цей документ дає цікавий матеріал щодо будівництва у добу Гетьманщини урядових, житлових й частково господарчих будинків.

Відомо, що під час адміністративно-

територіальної реформи кінця XVIII ст. було підготовлено російське «Положение о губерніях». Для запровадження реформи влітку 1781 р. проведено реєстрацію урядових будинків Гетьманщини. «Малой России губернатор» Андрій Милорадович за наказом «Малороссийского Слободско-Украинского» генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайського розіслав усім полковникам Гетьманщини «ордери». Ними він «рекомендував в самой возможной скорости, під особистим надзиранієм полковників, плани наявних урядових будинків сочинить и оные нарочным надежным сотенным старшиною или значковым товаришем... в Глухов доставить», доручивши призначити для складання планів «самых исправных и прилежных» [7, арк. 2]. Плани ці потрібні були для того, щоб виявити будинки, придатні для розміщення в них нових урядових установ.

На підставі матеріалів, надісланих із полків, у Глухові була складена чернетка первісного проекту розподілу урядових полкових та сотенних будівель поміж Київською та Новгород-Сіверською губерніями.

Про знаходження установ самого Глухова в «Деле» маємо лише незначну згадку щодо трьох мурованих й одинадцяти дерев'яних будинків. З «Опису Новгород-Сіверського намісництва» дізнаємося, що в числі мурованих урядових будівель у Глухові за тих часів був триповерховий генерал-губернаторський дім, де містились генеральний суд, канцелярія скарбу, земський суд та інші установи. Другий урядовий мурований дім знаходився у старій будівлі. У ній перебувала сотенна Глухівська канцелярія з іншими установами. У «зразковому» двоповерховому мурованому будинку розташовувалась похідна канцелярія Румянцева. В одному з дерев'яних урядових будинків, що стояв у передмісті Веригіне, містилася служба Малоросійської колегії, в інших мешкали урядовці центральних установ України [7, арк. 3].

Отже, урядові будівлі, в переважній більшості, були дерев'яними, не враховуючи поодиноких винятків. В описах майже завжди вказуються породи дерев, використаних при їх будівництві: сосна або «смолове дерево», рідше береза, осика, дуб, вільха. В окремих випадках конструкція стін будівель була зроблена з одного матеріалу. В інших будівлях – і в тих, що ставилися одразу, і в тих, що згодом перебудовувалися чи добудовувалися – в окремих частинах використовували різний матеріал. На будову йшли кругляки, пластини, брус («з бруса різаного», «будівля вся брусована») тесане дерево («тіос» або «дерево обделаное тіосом»). Різане дерево називали пиляним чи «пиліваним». Сировину брали з довколишніх лісів, а там, де не вистачало потрібної породи, користувалися «плитовим лісом» чи «плитовим деревом», тобто таким, що сплавлявся по воді «плитами» (плотами).

Одним із найбільших приплавів, де продавалося «плитове дерево», а частина перероблялась на дрань, був Новгород-Сіверський на Десні [7, арк. 27].

Майже всі урядові будівлі були рубленими. Іноді вони будувалися в одній зв'язці (механічними зіставленнями), але частіше – з окремих рублених кліток, сполучених сіними «вшули» (вертикальними стійками). Як показують вміщені в «Деле» описи й кресленики, зруби рубалися як в «простий угол з остатком», так і в «угол складний без остатку». Про конструкцію складних кутів в «Деле» інформацію не знаходимо. Ймовірно, вони були такі самі, як і в монументальному будівництві XVIII ст. В рідких випадках на креслениках показані «підкосичі» (частина бруса), що підтримували напуск стріхи на причілках. Як з'ясувалося, в креслениках вони не завжди зазначалися, хоча у будівлях безперечно були [7, арк. 28].

Рублення, як засіб будівництва, було настільки загальноживане, що про нього в описах «Дела» майже не згадується. Частіше відзначаються випадки, коли стіни (часто поруч зі зрубом) частково або цілком виводилися у «шули». Сінешні стіни між рубленими клітками закидалися в «шули» кругляком. Внутрішні «переборки» в кімнатах робилися «в ставню» чи «всторч» із дошок.

В описах будівель в «Деле» ніде не говориться про обмазку глиною й побілку стін. Тим часом кресленики й поодинокі схеми фасадів свідчать, що урядові будівлі «з окола» обов'язково обмазувалися глиною й білилися.

Описи деяких споруд подають висоту зрубів зовні (від землі до даху) чи стін із середини (від підлоги до стелі). Розміри ми беремо з креслеників та схем.

Так зруби сотенних канцелярій та хат-караулень були невисокими: від 3 аршинів до 3 аршинів 8 вершин (від 2,13 м до 2,48 м), а іноді мали й меншу висоту. В більш значущих урядових будинках зруби вже мали висоту від 3,5 до 5 аршинів (до 3,55 м), інколи – більшу [7, арк. 30].

Дерев'яна підлога, або «міст», «поміст», «потолок нижній», мостилася різаними дошками, і, очевидно, не становила необхідної приналежності урядових будівель, адже у описах зазначається, що не у кожній з них була підлога.

Стеля, або «потолки верхні», обов'язково перекривала всі покої, інколи за винятком сіней. Стелі, зазвичай, були рівними «з дошок різаних соснових чи смолових», тільки «чорні» чи курні хати перекривалися горбатою стелею.

В описах майже не знайдено відомостей про двері, навіть про їх розміри. Наскільки можна судити з креслеників, співвідношення висоти до ширини дверей, як і в XIX ст., дорівнювало 2:1 або наближалось до нього. Одвірки мали чотирикутну форму.

Розміри вікон показують, що співвідношення їх висоти до ширини наближалась до 2:1 або 3:2.

Вони прорізалися один від одного на відстані, що дорівнювала ширині вікна. За формою віконні пройми були квадратіві, волокові, прямокутні зі співвідношенням висоти до ширини 2:1, 3:2 та 4:3. Іноді їх прорізали і в сінях. Вікна, зазвичай, були без віконниць, однак в «Описи двора...чем владел гетьман Д. Апостол по гетьманству 1734 р.» зазначалось, що в будівлях вікна часто мали «ставні», «затворні», «притвори» на залізних завісах та гачках з завертками залізними». Вікна були з «оболонок» – в рамах «з простого стекла круглими шибками» чи «стекла простого круглого». Вони могли бути «зашклені стеклом аркушевим простим», тобто малопрозорим, зеленкуватим з пухирями або «аркушевим склом білої води» [7, арк. 33].

Урядові будови «огрівалися» кахляними грубами чи печами. Вони робились майстрами, що підтверджує указ Військової канцелярії від 1737 р. «О высылке в Глухов гончаров из Воронежской и Кролевецкой сотен для вспомошествования глуховским гончарам для делания новых печей в домах княжих и канцелярських, и поправки старых» [8, арк. 3]. Для оздоби груб чи печей використовувались зелені полив'яні, білі чи прості без поливи кахлі. В караульнях стояла «вариста піч». В окремих випадках вона була з грубою. Груби ставили так, щоб їх можна було топити із сіней. Дим на двір виводився двома способами: або цегляним каміном безпосередньо від груби через дах, або спочатку «прогоном» через «каглу» (отвір, зроблений у стіні), а вже із сіней на двір через сінний камін – найчастіше плетений «лісяний», а іноді цегляний. Димарі (за формою прості або з дашками) були «лісяними» плетеними або дощатими, а в більших будовах – цегляними.

Про убранство урядових установ у описах «Дела» майже нічого не сказано. У всякому разі «дуже воно не пишне». Необхідним атрибутом був стіл «під червоним сукном» чи пофарбований, або «білий, великий простої роботи». Сиділи урядовці, зазвичай, на лавах або «ослонах», що були їм «во вместо стуллев».

Сіни були неодмінною частиною кожної урядової будівлі. В одних спорудах вони улаштувались в одній зв'язці з усіма іншими покоями й будувались з того самого матеріалу, що й решта кімнат, і звичайно в зруб. В іншому разі сіни заповнювали відстань між клітками – зрубами покоїв – і в таких випадках найчастіше їх надвірні стіни закладалися в «шули» дрібнішим за зруб деревом, часто кругляком або тертицями. Були й такі, у яких сіни разом із «хижею» плелись із хворосту. В одних будівлях сіни мали «поміст» і стелю, в інших була тільки стеля, а інколи взагалі без «верхніх і нижніх потолків». У прямокутних видовжених будівлях сіни, що дорівнювали ширині житлової частини, займали часто геометричний центр композиції плану, в

інших випадках були зміщені від центру ліворуч або праворуч чи містились з краю прямокутника будови. В будівлях, де план наближався до квадрату, або там, де покої і при видовженому плані розміщалися одним рядом до вулиці, а другим на задвірки, або в будинках з великим числом кімнат, сіни розміщували там, де їм найзручніше було виконувати свою функції. У великих будинках сіней могло бути двоє, а то й більше. Вони були різні й за планом: квадратіві, чотирикутні вузькі, іноді широкі настільки, що їхня чільна стіна була навіть довша за причілок будівлі. Щодо розмірів, то вони також варіювались: менші за покої й більші за них, не кажучи вже про рідкісні випадки, коли у величезних за розміром сінях всередині виділялись то хата, то комора. Часто сіни в урядових будівлях, як і в сільських хатах, були прохідними, мали двоє дверей навпроти («вхожі» й «вихожі») більш-менш посередині стіни. В сіни намагались виводити топки груб з кімнат; тут же містилися й каміни. В рідких випадках в сінях були невеличкі віконця – одне або два, іноді круглої форми. Якщо на горищі була мансарда, сходи на гору вели із сіней.

Якщо підвалини будівлі лежали низько, просто на землі, до сіней входили тільки переступивши, зазвичай, високий поріг. У будівлях, де підвалини лежали на стояках, до сіней потрапляли через рундук – поміст з однією чи кількома приступочками. В деяких будинках було два або три рундуки. Звичайний рундук був відкритим і не мав над собою даху. У заможніших установах рундуки обводилися з боків «балясинами», і вся така споруда звалася «ганком». В окремих випадках будинок мав ганок і рундук при ньому.

Крім ганків фасади деяких будинків оживляли «піддашки». Він ішов уздовж усього чола, захищаючи важливіші урядові покої від перегріву сонцем у дні літньої спеки. Дах над піддашником підтримували стовпчики.

Урядові установи мали призьби із дошок або плетени з лози. Призьба не тільки захищала від холоду і від вологи підвалини й нижні вінці зрубу стін, а мала ще й декоративне значення як елемент ритму у оформленні фасаду будівлі.

На улаштування дахів будівель головних установ йшла «дрань», «діор» – колоті дошки. Другорядні будови вкривалися соломою або очеретом. Місцями зберігався ще архаїчний засіб покривання даху землею.

«Дело» подає деякі відомості й про господарські споруди – комори, клуні, стайні, повітки. Конструкція їх стін принципово не відрізнялась від конструкції житлових будівель. Стіни ставилися з різаних соснових пластин, з соснового бруса, кругляка, дрібного дерева. Вони могли бути «рублені в угол чи простий угол», з шул, інколи плетені з лози. Крилися господарчі споруди

найчастіше соломою, в окремих випадках – дранню «під дерев'яний гвозд». По формі «кровлі» були на два або на чотири схили. Деякі будівлі не мали димарів, і їхню функцію виконували «димники» – незашиті верхи фронтонів причілку даху.

Складнішої форми дах набирав у тих випадках, коли будова у плані була не звичайним чотирикутником, а наближалась «глаголя», коли до чотирикутника додавались тієї чи іншої форми «виступні покої». Висота дахів в урядових будівлях (і абсолютна, і відносна до висоти зрубів) коливалась від двох до дев'яти аршинів.

За два роки до реєстрації урядових будівель, наслідки якої були зафіксовані в «Деле», у 1779-1780 рр. за наказом Малоросійського Слобідсько-Українського генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайського був проведений статистично-географічний опис усієї підлеглої йому території Гетьманщини й Слобожанщини (так званий «Румянцевський опис» (далі «Опис»). Північна частина Гетьманщини була обстежена комісією під керівництвом Малоросійського губернатора Андрія Милорадовича, того самого, що керував і реєстрацією урядових будівель всієї Гетьманщини. Комісія поставила на облік усі населені пункти і всі житлові будівлі, часто зазначаючи їх технічні характеристики (будівельний матеріал, кількість поверхів, на який «манер» збудований). Всі житлові будівлі були поділені на дві групи: в першу зараховані хати, в другу – «партикулярні» дома, «кои больше двух покоев имеют».

Хати козаків, їхніх «підпомошників», «підсусідків», підданих, посполитих, міщан, ремісників мали не більше двох покоїв. З «Опису» дізнаємось, що вже у 70-х роках XVIII ст. серед кріпаків – «підданих» виділялись ті, що промислом чи торгівлею наживали чималі кошти і мешкали уже не в хатах, а в будинках. Купці також жили здебільшого в будинках на три або чотири покої. Зокрема, посполитий Деменський в Глухові мав будинок на чотири покої. Попи володіли будинками, зазвичай, на три-чотири покої, але були такі, що мали житло з п'яти-шести покоїв.

«Опис» містить статистичні дані, з яких дізнаємось, що «обыкновенная резиденция главнокомандующего Малой Росією» Глухів мав найбільшу кількість «партикулярних домів» – 188. У Стародубі їх було 114, у Новгороді-Сіверському – 51, у Конотопі – 49, у Коропі – 35, у Кролевіці – 30, у С.-Буді – 25, у Батурині – 23, у Воронежі – 22, у Погарі – 19, у Мені – 15 [7, арк. 91]. Кількість покоїв у цих, за поодиноким виключенням, дерев'яних одноповерхових будинках коливалась від трьох до десяти (найчастіше від трьох до п'яти). Найбільше число «партикулярних домів» припадало на мастки урядовців. Це були або жилі, або «приїзжі» будинки в селах та на хуторах.

Панські будинки були одно-двоповерховими

(дуже рідко триповерховими). Деякі зводилися на мурованих підмурках або стояли на мурованих льохах. Зазвичай будинки, навіть двоповерхові, були дерев'яними (інколи одна частина була мурована, а друга – дерев'яна), зрідка – мурованими, мали до дев'ятнадцяти покоїв. У конструкції таких споруд часто використовували дві, а іноді три-чотири «зв'язі» (механічні зіставлення між будинками).

Найбільшу кількість покоїв мали земські суди, що говорить про їх велику значущість у той час. Так, Генеральна військова канцелярія при гетьмані Данилі Апостолі у Глухові мала лише світлицю з чотирма вікнами та кімнату з трьома вікнами, і мебльована вона була не набагато пишніше за покої полкових та сотенних канцелярій. У світлиці стояло два столи (довгий і круглий), три лавки і один ослін. У кімнаті знаходилось три круглі столи, один з яких був застелений простим килимом, і три стільці, оббиті червоною шкірою. Щоправда гетьманська будівля мала кілька покоїв: столову світлицю, хрестову світлицю тощо, але це були житлові апартаменти гетьмана. Сіньми та одним чи двома покоями – канцелярією та «присутственною» – задовольнялися «городські» суди та комісарства.

Отже, опрацьовані нами документи показують, як в житловому будівництві XVIII ст. поступово починає простежуватись соціально-економічне розшарування, класова структура тогочасного суспільства на Україні.

Посилання

1. Таранушенко С. Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII – XVIII віків // Питання історії та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – 336 с.
2. Шумицький М. Український архітектурний стиль. – К., 1914. – 60 с.
3. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – 234 с.
4. Вечерський В.В. Архитектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К.: НДІТАМ, 2001. – 350 с.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 1219, оп. 2, спр. 1701.
6. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8826.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 51, оп. 3, спр. 6457.
8. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6457.

Шишкина Ю.А. Стрительство Глухова периода Гетманщины

В статтєеисследуется строительство правительственных, жилых и хозяйственных зданий Глухова периода Гетманщины.

Ключевые слова: строительство, правительственные учреждения, опись, партикулярные дома, покои.

Shyshkina Yu. A. Hlukhiv's construction in Hetmanschnyna period

In the article the construction of state, housing and household buildings in Hlukhiv in Hetmanschnyna period is researched.

Key words: construction, state buildings, description, «partykularni» buildings, rests.

29.03.2011 p.